

Nikola Lakobrija¹

UDC 343.8(497.11)"18"

343.8(4)"18"

Pregledan rad

Primljen: 17. 02. 2020.

Prihvaćen: 17. 05. 2020.

ZLOČIN I KAZNA – EVROPA I SRBIJA XIX VEKA

SAŽETAK: Nova shvatanja i novi zahtevi koji su postavljeni pred državu dovode do promena u shvatanju kazni i kažnjavanja. Retributivizam, koji se zasniva na čistoj odmazdi za učinjeno delo bez bilo kakvih drugih ciljeva, biva prevaziđen utilitarizmom. Shvatanje da se kažnjava sa određenim ciljem i to pre svega radi zaštite društva kroz zastrašivanje postaje osnova onovremenog pristupa kaznama i kažnjavanju. Recepcija tih ideja i njihovo pretočavanje u praktična rešenja nisu išli ni lako ni brzo ni ravnomerno. Evropska društva 19. veka nisu bila ni blizu ujedinjena kako u ekonomskom i privrednom smislu, tako ni u duhovnom, kulturnom i bilo kom drugom. Recepcija ovih načela trajala je tokom čitavog 19. veka da bi danas u znatnoj meri postala univerzalna, odnosno opšteprihvaćena.

KLJUČNE REČI: kažnjavanje, retribucija, prevencija, penologija, kazne-no izvršno pravo.

1. Uvod

Osnovu svakog društva čini jedan opšteprihvaćeni sistem vrednosti koji je većinski, manje ili više, usvojen i poštovan. Međutim, uvek će postojati manja ili veća grupa ljudi koja takav poredak neće prihvatiti, odnosno koja će preduzimati ponašanja koja neposredno ili posredno, u manjem ili većem stepenu, ugrožavaju sam poredak. Takvim

¹ Asistent, Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić, Bulevar oslobođenja 76, Novi Sad; E-mail: lakobrija93@gmail.com.

ponašanjima se odstupaju od ustaljenih vrednosti, normi ili običaja i na njih društvo reaguje moralnom, religijskom ili pravnom sankcijom (Bošković, 2016). Što je povreda intenzivnija ili neposrednija, društvena reakcija će biti izraženija.

Nije svaka povreda od istog značaja. U svakom društvu postoji određeno stepenovanje ili klasifikacija devijantnog ponašanja, odnosno ponašanja koje odstupaju od redovnog i propisanog. Shodno tome se i sankcije razlikuju te, prema intenzitetu, idu od prekora, moralne osude, telesne kazne do progonstva, smrtne kazne ili u savremenim društvima do dugogodišnjeg (doživotnog) zatvora.

Istorijski posmatrano, način reagovanja društva na kršenje prihvaćenih konvencija nije uvek bio isti. Kako su se menjali vrednosna i normativna osnova društva, način života, stepen dostignutog tehnološkog razvoja, ekonomska i privredna razvijenost, kultura i verovanja, tako se menjala i društvena reakcija na devijantne pojave. A menjalo je i samo shvatanje devijantnosti. U prvobitnoj zajednici zabrane su bile malobrojne i odnosile su se pre svega na zabranu prolivanja krvi saplemenika i svetogrđa, dok su i same sankcije bile proste: progonstvo, osveta, kompozicija (Radoman, 2016). Nastankom i jačanjem države dolazi do promene karaktera društvene reakcije. Ideja retribucije i osвете, kažnjavanja vraćanjem zla za učinjeno zlo („milo za drago“) postaje preovlađujuća. Tek od pojave humanizma i renesanse, koja dovodi u pitanje srednjovekovni poredak ideja i postavki o svetu, a pogotovo od kraja 18. i početka 19. veka dolazi do suštinskih promena u shvatanju kazni i kažnjavanja (Ćorović, 2015). Napuštaju se ideje bazirane na retributivizmu. Na njihovo mesto stupaju ideje konsekvencijalizma koje podrazumevaju postojanje racionalne (praktične) svrhe ili cilja koji se želi postići kroz primenu kazne (sankcije uopšte).

Upravo u ovom periodu nastanka i formiranja glavnih savremenih teorijskih pravaca (19. vek), koji će činiti osnovu krivičnog prava, ali i shvatanja kazni i kažnjavanja uopšte, Srbija se ponovno javlja kao nezavisna država².

² Prvo kao autonomna oblast u okviru Osmanskog carstva od 1830. godine, da bi od 1878. godine stekla potpunu i formalnu nezavisnost.

2. *Zašto kažnjavamo?*

Pojam kažnjavanja nije sporan i on se najprostije može odrediti kao „društvena reakcija na neprimereno ponašanje pojedinca ili grupe“ (Bošković, 2015, str. 188). Različiti su načini na koje sve društvo može da reaguje kada neko krši njegove norme. Kako društvo može i treba da sankcioniše lica koja ugrožavaju osnovne društvene vrednosti kakve god one bile? Da li kazna treba da ima određeni unapred smišljeni cilj čijem ostvarenju treba da teži ili pak to nije njena osnovna karakteristika? Da li je kazna u svojoj osnovi primarno moralno-etička (filozofska) ili racionalna kategorija? U zavisnosti od odgovora na ova pitanja, svrhu i suštinu kažnjavanja možemo pronaći u dve velike grupe teorija (Boonin, 2008).

2.1. *Retributivizam*

Teorije retributivizma polaze od shvatanja delikta (krivičnog dela) kao pojave koja remeti postojeći poredak, odnosno narušava harmoniju u društvu. Kažnjavanje učinioca krivičnog dela srazmerno šteti koju je pričinio ima za cilj da uspostavi narušeni poredak prava (Carlsmith & Darley & Robinson, 2002). Suština ove teorije se može videti u shvatanjima Imanuela Kanta, kao njenog glavnog zastupnika. On kažnjavanje određuje kao „pravo i dužnost države da prestupniku nanese zlo u cilju ostvarivanja pravde, a da pri tom to ne bude slučaj u kojem je počinilac kažnjen kao puko sredstvo za ostvarivanje daljih ciljeva“ (Budić, 2017, str. 133). Pojedinac mora odgovarati zato što je učinio zločin i samo zato. Ovakva shvatanja su primarno okrenuta prošlosti, s obzirom da ih efekti kazni u budućnosti ne zanimaju. Kažnjavanje se svodi na to da se odredi vrednost povrede, te da se prema učiniocu dela primeni isto ono zlo koje je on učinio prema drugome³, ili makar zlo istog inten-

³ Idealno bi bilo da se zločinac kazni tako što će se nad njim primeniti isto ono što je on sâm učinio. Ukoliko je ubio pištoljem, ima se ubiti pištoljem, ako je nekome polomio ruku sekirom i njemu se ima ruka polomiti sekirom. Ovo je suštinski reč o principu taliona.

zitet⁴. Učinilac je svojim delima kaznu zaslužio i, srazmerno njegovom zločinu, treba je odmeriti i primeniti. Pravda jeste najviša vrednost i kazna se mora izvršiti bez obzira na moguću korist koju društvo može steći, čak i u slučaju da društvo zbog toga trpi štetu (Budić, 2017). Ova teorija prihvata postojanje zastrašivanja, a samim tim i preventivnog efekta kazne, pogotovo ako se ona izvršava javno. Međutim, tako nešto je sekundarno i ne može biti osnova i suština kažnjavanja. Retributivizam, kao teorijski pravac, ima niz varijacija. Neke od posebnih teorija su: teorija naplate duga, teorija zasluge, fer-plej teorija, teorija umirenja itd. (Milevski, 2013).

Ove teorije za svoju osnovu imaju filozofska shvatanja pravde, odnosno pravičnosti i imperativ očuvanja istih. Sve ostalo ostaje van njihovog interesovanja, a pre svega efekti kažnjavanja, odnosno njegove posledice (pozitivne i/ili negativne).

Osnovni doprinos ovih teorija jeste ideja srazmernosti kazne, odnosno da na učinjeno zlo treba odgovoriti istom merom, s tim da je tako nešto teško izmeriti u odsustvu bilo kakvih drugih kriterijuma osim ovako shvaćene pravičnosti.

2.2. Konsekvencijalizam i teorija utilitarizma

Teorije konsekvencijalizma polaze od toga da kažnjavanje mora da ima određenu praktičnu svrhu, nešto što se želi postići ili ostvariti kroz kaznu a da nije apstraktno zamišljena pravičnost. Autori ove struje polaze od praktičnih posledica koje kazne proizvode i preko njih određuju njihovu suštinu.

Najpoznatiji predstavnici ove struje su Džeremi Bentam i Džon Stjuart Mil (inače Kantovi savremenici) i njihova teorija utilitarizma (lat. *utilis, utile* – korisno). Ovi autori smatraju da su postupci valjani (pa samim tim i postupci kažnjavanja) u onoj meri u kojoj dovode do uvećavanja sreće u društvu, odnosno koliko doprinose opštem boljitku. Kažnjavanje uvek predstavlja zlo zbog činjenice da se nekome nanose patnje i ono može biti opravdano samo ukoliko kazna bude takva da nje-

⁴ Tako, recimo, na učinioca dela silovanja ili ubistva deteta ne može da se primeni princip taliona.

na korist nadmašuje negativne posledice (Vasiljević-Prodanović, 2011). Korist se ogleda upravo u tome što se na taj način deluje zastrašujuće na ostale potencijalne učinioce krivičnog dela (generalna prevencija), odnosno na samog učinioca (specijalna prevencija). Ovakve teorije su okrenute budućnosti i njihova ideja je da se kroz primenu kazne i kroz zastrašivanje društvo štiti od zločina. Ta okrenutost praktičnom cilju ne znači da su ove teorije podrazumevale humane kazne. Baš suprotno, kazna je načelno mogla biti koliko god surova, ukoliko je tako nešto za društvo bilo korisno⁵.

Na krilima ovakvih shvatanja (da kazne moraju da ostvaruju određenu racionalnu svrhu), krajem 18. i početkom 19. veka dolazi do formiranja jednog novog pristupa krivičnom pravu (a samim tim i kažnjavanju).

1.2. Ostali teorijski pravci

Teorijska obrada kazni i kažnjavanja ne podrazumeva strogu podeljenost i razgraničenost pristupa. Tako se javlja čitav spektar različitih teorija, pogotovo u savremenim shvatanjima.

Eklektička ili *mešovita teorija* nije ništa drugo do spoj retributivizma i konsekvencijalizma (u kazni vidi i odmazdu i sredstvo za postizanje praktičnih ciljeva). Retributivizmu su bliske i *deontološke teorije* koje polaze od shvatanja dužnosti (grč. *deon* – dužnost), gde kršenje dužnosti povlači potrebu za kažnjavanjem.

Treću grupu ili celinu, koja se u značajnijoj meri izdvaja od navedenih teorija, čine *edukativne* ili *komunikativne teorije* (Vasiljević-Prodanović, 2011). I one teže određenom praktičnom cilju, ali ne polaze od vrednosti pravde ili pravičnosti, kao od osnove. One suštinu kazne vide u popravljanju, edukaciji, preobražaju prestupnika i njegovom vraćanju u normalne, ispravne tokove. Težište ovakvih shvatanja je u specijalnoj prevenciji, ali ne kroz zastrašivanje, već kroz popravljanje.

⁵ U ekstremnim varijantama ove teorije čak i preventivno ubijanje i mučenje jeste opravdano ukoliko je korisno. Nešto blaži pristupi smatraju da je strogo kažnjavanje nehatnih, pa i neuračunljivih učinilaca, čak i dece, opravdano, jer proizvodi opšte preventivno dejstvo.

Restorativni pristup ili *restorativne teorije* svrhu i suštinu kazni i kažnjavanja vide u otklanjanju posledica dela i to pre svega polazeći od zaštite interesa žrtve. Polazi se od shvatanja da tradicionalno kažnjavanje ne uvažava dovoljno interese žrtve, te da sistem treba reformisati kako bi njeni interesi bili u većoj meri zaštićeni (Ćopić, 2007).

1. Novo krivično pravo

Krajem 18. i početkom 19. veka jasno se formulišu sve značajnije kritike dotadašnjeg izuzetno surovog i potpuno arbitrarnog krivičnog prava (pogotovo kažnjavanja). Francuska buržoaska revolucija proglašava humanističke ideje slobode, jednakosti i bratstva među ljudima, što ima velikog odjeka u celoj Evropi. Ta nova strujanja se mogu videti u sledećim rečima: „Neka kazne budu umerene i srazmerne prestupima, neka se smrtna kazna izriče samo krivima za ubistvo i neka se ukinu javna mučenja, protiv kojih se bude osećanja čovečnosti“⁶ (Fuko, 1997, str. 71). Stepen sklonosti nasilju u svakodnevnom životu je na istorijskom minimumu, odnosno u Evropi postoji viševekovni trend svojevrstne pacifikacije običaja⁷ (Mišambled, 2015). Ovi ali i mnoštvo drugih faktora dovode do pojačanih zahteva za temeljnom reformom krivičnog prava.

Ova problematika je bila predmet promišljanja mnogih filozofa, teoretičara i mislilaca, od Platona i Aristotela, Svetog Avgustina, Tome Akvinskog do Makijavelija, Tomasa Hobsa, Rusoa, Monteskjea i mnogih drugih (Konstantinović-Vilić & Ristanović-Nikolić & Kostić, 2010). Tek s pojavom klasične škole prava počinje sistemska, naučna analiza kriminaliteta i društvene reakcije na njega, a samim tim i kažnjavanja i kazni (Bošković, 2016a).

Pravac koji je ostvario glavni uticaj na reformu kazni i kažnjavanja jeste klasična škola prava. Ostale škole ovog perioda (antropološka,

⁶ Stav Ministarstva pravde Francuske iz 1789. godine.

⁷ Ova pojava ni u kom smislu nije bila jednako zastupljena u svim oblastima. Najizraženija je u bogatim i stabilnim državama sa jakom centralnom vlašću, pre svega u Engleskoj i Francuskoj, dok je gotovo zanemarljiva u pojedinim mediteranskim oblastima, odnosno u onim zabačenim krajevima koji nisu deo glavnih evropskih tokova, pogotovo ako je centralna vlast slaba ili nepostojeća.

sociološka i neoklasična ili eklektička) javljaju se na samom kraju 19. veka, te do promena pod njihovim uticajem dolazi tek početkom narednog veka.

Osnove novog krivičnog prava postavio je italijanski ekonomista, Čezare Bekarija u delu „O zločinima i kaznama“ (1764), koje su posle prihvatili i razradili mnogobrojni autori⁸. Bekarija je u ovom radu pošao od ideja francuskih prosvetitelja i stvorio sistem opštih ideja na kojima treba da se zasniva novo krivično pravo zasnovano na razumu (Pradel, 2008).

Polazne ideje klasične škole prava se mogu svesti na:

- 1) strogi legalitet krivičnog prava u celini:
 - a. krivično delo mora biti propisano zakonom, sve što nije unapred predviđeno kao krivično delo to ne može biti,
 - b. kazne mogu biti predviđene samo zakonom, jednako za sve,
 - c. krivični postupak mora biti detaljno regulisan,
- 2) ograničenost krivičnopravne zaštite na najneophodniju meru. Krivično pravo treba da ostvari određenu praktičnu svrhu, te zbog toga ne sme da sadrži čisto verske, moralne ili običajne inkriminacije (koje nisu u isto vreme štetne po društvo u celini),
- 3) utilitarnost izricanja i primene kazni. Kazna ima jedan jedini cilj a to je da zaštiti društvo od zločina kroz zastrašivanje. Da bi to ostvarila, mora da bude proporcionalna, umerena, ali i brza i sigurna.

Osnovno obeležje klasične škole prava jeste insistiranje na strogom načelu legaliteta (zakonitosti) u krivičnom pravu (Stojanović, 2019). Ovaj zahtev predstavlja reakciju na tadašnje potpuno heterogeno, neuređeno, arbitrarno i surovo (a često i potpuno neefikasno) krivično pravosuđe. Načelo zakonitosti će vremenom postati opšteprihvaćen i

⁸ Od njegovih savremenika, između ostalih, značajni su Anselm Foerbah (tvorac Bavorskog krivičnog zakonika iz 1813. godine), kao i Džeremi Bentam. Bekarijine ideje su suštinski prihvaćene i razrađene od strane pripadnika klasične škole prava.

elementarni princip krivičnog prava⁹. Ideal „klasičara“ je pravna država u kojoj se vlada isključivo na osnovu zakona. Zakon je izvor, ali i granica svakog delovanja.

Drugo važno obeležje jeste zahtev da izricanje i izvršenje kazni bude racionalno, odnosno da kazne treba da budu takve da učiniocu krivičnog dela nanose zlo, ali ne bilo kakvo zlo. Učiniocu krivičnog dela se nanose patnje primenom kazne i one po intenzitetu treba da prevazilaze korist (čim to ostvare, gubi se opravdanje za daljim pooštavanjem) koju učinilac pribavlja krivičnim delom. Na ovaj način se ostvaruje prevencija, jer se kroz zastrašivanje društvo štiti od kriminaliteta. Ukoliko kazna ne ostvaruje ovakav preventivni uticaj, ona je neracionalna, a samim tim ne treba ni da postoji. Iz ovakvog shvatanja kazni zaključuje se da surove, nečovečne kazne koje nanose zlo nesrazmerno učinjenom krivičnom delu treba eliminisati iz pravnog poretka. Konfiskacija, telesne i smrtne kazne su naročito kritikovane, dok su novčane kazne, kazne prinudnog rada i kazne lišenja slobode naročito hvaljene kao kazne koje mogu da ostvare navedenu funkciju (Pradel, 2008).

Glavna manjkavost klasične škole prava jeste u potpunom zanemaranju uzroka kriminaliteta, kao i subjektivne strane krivičnog dela (učinioca).

1.1. Promene u evropskom zakonodavstvu

Reforma krivičnog prava u pogledu kazni i kažnjavanja može se pratiti kroz ukidanje telesnih kazni i uvođenje kazne lišenja slobode. Kada je u pitanju smrtna kazna, do njenog ukidanja nije došlo u ovom veku uprkos sve intenzivnijim zahtevima¹⁰.

Do prvih reformi dolazi već 1781. godine kada u Francuskoj kralj Luj XVI ukida torturu kao metodu isleđivanja (Ćorović, 2015). Isto čine i austrijski (1787) i francuski (1791) krivični zakonici. Napoleonov krivični zakonik iz 1810. godine s jedne strane u potpunosti proklamuje

⁹ Doduše, u nešto blažem obliku. Bekarija je predlagao sistem apsolutno određenih kazni i zabranu sudijama da tumače zakone, a sve to kako bi se izbegla samovolja i pristrasnost.

¹⁰ Do talasa ukidanja smrtnih kazni u Evropi će doći tek posle Drugog svetskog rata, dok će pojedine zemlje smrtnu kaznu zadržati sve do poslednjih decenija 20. veka.

Bekarijine ideje strogog načela zakonitosti i društvenog značaja kazne (Stojanović, 2019), ali u praksi ipak zadržava smrtnu kaznu, žigosanje i sakaćenje (Pradel, 2008). Kada su telesne kazne u pitanju, do njihovog potpunog ukidanja dolazi sredinom 19. veka kada ih većina krivičnih zakonika Evrope ne predviđa (Todorović, 2011).

Do reforme zatvora dolazi pod uticajem Džona Hauarda i njegovog dela „Stanje u zatvorima“ (1777). Na samog Hauarda u ogromnoj meri su uticali stavovi Bekarije i nova shvatanja o potrebi promene odnosa prema kazni i kažnjavanju (ed. Bosworth, 2005). On je prikazao svu grozotu i neljudskost zatvora tog vremena, naglašavajući njihov gotovo isključivo negativni uticaj na same zatvorenike. Pravila izvršenja ove kazne praktično nisu postojala. Svi osuđenici bi bili zatvarani u određene veće ili manje prostorije (često potpuno neuslovne), bez ikakve klasifikacije. Posle određenog vremena, iz zatvora bi izlazili po pravilu gori, nego što su u njega ušli (ako bi zbog nehigijenskih i nehumanih uslova iz njega uopšte i izašli). Takvi zatvori nisu bili u saglasnosti s novoformiranim shvatanjima i zahtevima koji su postavljani pred krivično pravo, a pogotovo pred kaznu zatvora.

Prvi moderni zatvori nastaju u Sjedinjenim Američkim Državama dvadesetih godina 19. veka, a ubrzo posle toga javljaju se i u evropskim zemljama (Radoman, 2016). Do njihove dalje reforme dolazi sredinom veka nastankom progresivnog a kasnije i klasifikacionog sistema. Suština ovih reformi je bila u tome da se od prostog zatvaranja (tamničenja) stvori jedna savremena kazna lišenja slobode, kazna zatvora. Ona bi se zasnivala, kao i sve ostale kazne, strogo na načelu zakonitosti, uz poštovanje principa srazmernosti kažnjavanja. Kao i od ostalih kazni, i od kazne zatvora se zahteva da ne bude preterano nehumana, da ne nanosi pojedincu preterano, nepravično zlo. Opšta svrha izricanja kazni (prevencija, ali uz uvažavanje principa srazmernosti) važi i za kaznu zatvora. I ovde se iz stanja samovolje i preterane surovosti (odmazda za učinjeno zlo) postepeno prelazi u jedno stanje srazmernosti i zakonitosti (kažnjavanje srazmerno učinjenom zlu). Od kazne zatvora se očekuje mnogo s obzirom da ona treba da zameni telesne kazne, ali i smrtnu kaznu. Međutim, taj cilj je mogao da se zahteva samo od jedne suštinski reformisane kazne zatvora¹¹.

¹¹ Osim u najbogatijim evropskim zemljama, kazna zatvora i u 2020. godini

2. *Izvori krivičnog prava u Srbiji XIX veka*

Na osnovu čega se sudilo i kažnjavalo u Srbiji tokom XIX veka? S obzirom na postojanje i karakteristike pravnih izvora, možemo izdvojiti dva stadijuma razvoja srpskog krivičnog prava.

1.1. *Period do 1860. godine*

Prvi stadijum započinje 1804. i traje sve do 1860. godine, odnosno do usvajanja prvog srpskog krivičnog zakonika. Ovaj period karakteriše potpuno odsustvo sistema krivičnopravnih instituta. Materija krivičnog prava (a i svih ostalih oblasti života) uređena je sporadično, kroz niz akata različite pravne snage i forme. U prvo vreme dominiraju različiti podzakonski akti (pravilnici, uredbе, uputstva, edikti, naredbe, ukazi, preporuke i tome slično), koje donose različiti subjekti i koji samo uzgred regulišu poneko pitanje iz ove oblasti¹² (Živanović, 1967). Stanje se donekle menja sredinom pedesetih godina kada na mesta različitih podzakonskih akata u većoj meri stupaju različiti zakoni¹³ koji na isti način pristupaju predmetnoj materiji (uzgredno i sporadično). Nepostojanje sistemskog zakona (niti bilo kakvog sistema) zahtevalo je usvajanje određenih koliko-toliko opštijih propisa. Uredbe o uređenju okružnih sudova iz 1840. godine, pored organizacionih i procesnih pitanja, predviđaju osnovna pravila vezana za materijalno krivično pravo, dok Pravila o postupanju sudija u krivičnim stvarima iz 1852. godine uređuju pojedina pitanja krivičnog postupka (Vasiljević, 1987). Pre analize sadržine ovih akata treba napomenuti da je Turski ustav iz 1838. godine predviđao krnje načelo zakonitosti: „Niko ne može biti kažnjen pre nego bude osuđen u postupku pred sudom na osnovu zakona“ (Mrđe-

veoma često predstavlja veoma nehumanu kaznu s obzirom na neadekvatne uslove u zatvorima koji teško prate savremene standarde i zahteve u tom pogledu.

¹² Reč je o propisima koji se odnose na šume, poreze, činovnike, pekare, drumove, takse, poreze, pijace, uniforme, penzije, carine, policajce itd.

¹³ Npr. Vojni zakon (1839), Zakon o buntovništvu (1843), Uredba o kažnjavanju kradljivaca i lopova (1845), Zakon o provalnim krađama (1847).

nović, 1988). Međutim, tako nešto u praksi nije moglo da se primenjuje zbog apsolutnog odsustva zakonskih propisa iz ove oblasti (Vasiljević, 1987).

Šta su predviđale navedene uredbe? Uredbe iz 1840. godine u određenoj meri su ublažavale ovakvo stanje s obzirom da su regulisale određena načelna pitanja kazni i kažnjavanja i to (Vasiljević, 1987, 100–101):

1. Nazive krivičnih dela (dok je sudovima ostavljeno da popune njihovu sadržinu)
2. Popis kazni („smrtna kazna, večita i vremena robija, večito i vremeno zatočenje, zatvor lakši javni ili domaći, telesna kazna sa rasponom, kao i lišenje privremeno ili trajno od čina ili zvanja“)
3. Merilo za izricanje kazni jeste princip srazmernosti.

Akt iz 1852. godine sadržao je pravilo da sudovi sude na osnovu zakona, ali da „sudije u onim slučajevima za koji propisani zakon ili uredba kaznitelni nema, po zdravom razumu i sovjesti svojoj krivice osuđuju“ (Vasiljević, 1987, 98). Dakle, ukoliko nema zakona sudije sude po pravičnosti i razumu, onako kako oni shvataju. Isti princip proglašio je i prota Mateja Nenadović pola veka ranije: sve što nije posebno predviđeno propisima ostavlja se „na čistu savest sudijama, i po običaju našem, a što baš ne mogu neka nama na Vračar šalju“ (Krkljuš, 2008, 123–124).

Ovakve odredbe su sudijama omogućavale apsolutnu mogućnost individualizacije kazne budući da se kazne nisu vezivale za određena krivična dela, već je sudija mogao da izabere jedno s liste krivičnih dela, shodno „zdravom razumu“, da odredi njegovu sadržinu i prosudi da li je učinjeno u konkretnom slučaju i da onda, srazmerno njegovoj težini, izrekne kaznu koju smatra adekvatnom. Zbog neobrazovanosti, pa i nepismenosti samih sudija, rezultati takve individualizacije nisu bili izvesni (niti uvek valjani).

Valja spomenuti i Policijski zakonik ¹⁴ iz 1850. godine s policijskom uredbom. Ovi akti se nisu odnosili na krivična dela, u strogom smislu te reči, već na ono što bismo danas nazvali prekršajima. Ali s obzirom na nepostojanje razrađenog sistema, kako je to već rečeno, ta razlika nije mogla biti strogo povučena. Ovi akti će proširiti ovlašćenja policije koja dobija mogućnost izricanja blažih kazni u koje spadaju krađi zatvor, telesne kazne do 35 udaraca štapom ili novčane kazne (Nikolić, 1991, 44).

Srbija u 19. vek ulazi kao zemlja bez formiranog pravnog sistema i razvijene pravne tradicije. U previranjima Prvog i Drugog srpskog ustanka Srbija se bori za svoju autonomiju da bi tek tridesetih godina 19. veka započela s izgradnjom pravnog poretka. Taj razvoj je tekao sporo kako zbog činjenice da će Srbija steći punu nezavisnost od Turske tek 1878. godine, tako i zbog političkih borbi i smena dinastija. Zbog svega navedenog nije za čuđenje činjenica da u prvoj polovini 19. veka u srpskom pravu nisu u značajnijoj meri prihvaćena učenja klasične škole prava, a pogotovo zahtev za strogim poštovanjem principa zakonitosti. On ne važi u potpunosti ni za krivična dela, ni za kazne.

Ovome treba dodati i činjenicu da su krivični postupci bili praktično tajni, a na odluke često nije bilo ni mogućnosti žalbe, već bi se osuđenicima saopštavale kada „postanu konačne i izvršitelne“ (Mirko-
vić, 2013, 42).

1.2. Sistem krivičnog zakonika iz 1860. godine

Krivični zakonik iz 1860. godine predstavlja jedan kvalitativni iskorak napred. Njegov značaj proizlazi kako iz njegove obimnosti (387 članova), tako i iz njegove sistematičnosti. Tek od njegovog usvajanja može se govoriti o postojanju sistema krivičnog prava u Srbiji. Iz jednog stanja obilja često kontradiktornih normi, međusobno neusaglašenih i rasutih u brojnim pravnim aktima, prelazi se u stanje sistemskog regulisanja krivičnopravne materije na jednom mestu.

¹⁴ Reč je o podzakonskom aktu, odnosno uredbi, ali se tradicionalno koristi ovakav naziv.

Krivični zakonik Kneževine Srbije prvi put (ako se izuzme Sretenjski ustav koji nije zaživeo) predviđa strogo načelo zakonitosti. Samo načelo je predviđeno u više članova, ali se može svesti na sledeće (Krkluš, 2003):

1. Krivična dela moraju biti propisana zakonom. Da bi neko mogao da odgovara, potrebno je da je u trenutku izvršenja dela ono bilo predviđeno kao krivično delo (*nullum crimen sine lege*),
2. Mogu se izricati samo one kazne i pod onim uslovima kako je to predviđeno zakonom (*nulla poena sine lege*),
3. Krivični postupak mora da se vodi u skladu sa zakonom,
4. Zabranjena je retroaktivna primena krivičnih propisa (dakle, ne samo krivičnog zakonika, već svih propisa), osim onih koji su blaži za učinioca.

Predviđena su pravila vezana za krivicu i osnove koji je isključuju, kao i posebna pravila vezana za odmeravanje kazne (olakšavajuće i otežavajuće okolnosti). Pored ovih pravila, Zakonik sadrži još čitav niz normi od kojih je od posebnog značaja postojanje posebnog dela krivičnog zakonika. Dakle, prethodno stanje, gde se ne zna tačno ni koja krivična dela postoje ni koje su njihove sadržine, zamenjeno je katalogom od oko šezdesetak osnovnih oblika krivičnih dela (Nikolić, 1991, 116). Usvajanjem ovog zakonika, ali i Zakonika o krivičnom postupku iz 1865. godine, ispunjen je osnovni zahtev koji se postavlja pred krivičnopravni sistem – načelo zakonitosti.

4. Kaznjavanje u Srbiji u XIX veku

Karakter i koncepcija krivičnopravnih sistema u 19. veku najbolje se mogu uočiti kroz analizu najtežih kazni tog vremena, a to smrtne kazne, kazne lišenja slobode i telesne kazne. Od posebnog značaja su modaliteti izvršenja istih.

4.1. Smrtna kazna

Smrtna kazna najbolje prikazuje svu brutalnost kazni i kažnjavanja u Srbiji tokom 19. veka. U periodu Prvog srpskog ustanka teško se može govoriti o postojanju normi koje bi na jedan koliko-toliko celovit način regulisale ovo pitanje. Smrtna kazna je izricana pretežno proizvoljno, a na takav način je i izvršavana. Određena pravila vezana za postupak, kao i nadležnost za izricanje postoje, ali je stanje takvo da je izriče i izvršava onaj ko faktički ima moć da to učini, ne obazirući se preterano na pravila i procedure (Janković, 2012). Načini izvršenja su brojni, ali su najčešći vešanje, streljanje i „točak“, dok su spaljivanje¹⁵, „mrtva šiba“ i nabijanje na kolac nešto ređi. Kazna je izvršavana javno, uz maltretiranje i mrcvarenje osuđenog, kao i skrnavljenje leša nakon smrti¹⁶. Sva brutalnost izvršenja odgovara opštem stanju ustaničke Srbije, kao i činjenici da pravni sistem praktično ne postoji.

Od 1818. godine stanje se donekle popravlja zbog činjenice da knez Miloš dobija i formalno pravo (iako je ono već suštinski postojalo) potvrđivanja smrtnih kazni (Mirković, 2013). Dolazi i do delimičnog ublažavanja brutalnosti prilikom izvršenja. Najčešći načini izvršenja smrtne kazne postaju streljanje i vešanje. Međutim, daleko od toga da je do suštinskog napretka došlo. To se može videti i u činjenici da je sve do Turskog ustava kod smrtne kazne često važio princip taliona (Mirković, 2013). Konkretno, onaj koji je ubio biće ubijen na isti način, te postoje slučajevi izvršenja smrtne kazne udaranjem sekirom po čelu, klanjem, razbijanjem glave budakom, kamenovanjem i tako dalje. Donekle se redukuje i skrnavljenje leša posle smrti, ali ne i za učiniocima najtežih krivičnih dela. Ovakvo stanje, s manjim ili većim oscilacijama, traje sve do kraja pedesetih godina i usvajanja Krivičnog zakonika. Dok je na počet-

¹⁵ Postoje čak slučajevi i spaljivanja/davljenja žena koje su optužene za veštičarenje, iako Karađorđev zakonik tako nešto izričito zabranjuje.

¹⁶ Jedan od modaliteta izvršenja smrtne kazne pomoću točka jeste da se osuđenom izlome obe noge i obe ruke, da se on zaveže na veliki točak od zaprežnih kola tako što će biti savijen oko njega, zavezan (što je moguće zbog izlomljenosti ekstremiteta i posledično neprirodne savitljivosti tela) i tu ostavljen da umre, a posle i da trune.

ku veka Srbija bila koliko-toliko rame uz rame sa mnogim evropskim zemljama, do sredine 19. veka u Srbiji je izvršavan višestruko veći broj smrtnih kazni od evropskog proseka (Janković, 2012). Srbija prednjači i po surovosti samih kazni. Tako se primenjuje i kazna mrtve šibe¹⁷, koje u Evropi u ovom obliku više nije bilo.

Pod uticajem novog senzibiliteta i opštih zahteva za smanjivanjem brutalnosti, Krivični zakonik iz 1860. godine od smrtnih kazni predviđa samo streljanje uz zakopavanje tela (sahranjivanje) odmah posle izvršenja. Može se reći da drugu polovinu 19. veka odlikuje znatno manja surovost u izvršenju smrtne kazne, ali je ona i dalje izuzetno zastupljena čak i za mnoga politička i imovinska krivična dela (što već duže vreme nije slučaj u mnogim evropskim zemljama).

Stanje sa smrtnom kaznom u Srbiji u 19. veku (pogotovo u njegovoj prvoj polovini) može se opisati kao nazadno. Dok je u Evropi smrtna kazna sve manje primenjivana uz javljanje i konkretnih pokušaja njenog ukidanja, u Srbiji se ona obilato, a često i surovo primenjuje. Veliku zastupljenost i surovost oslikava i činjenica njene česte nesrazmere s učinjenim deliktom.¹⁸ U ovom slučaju se za osnovne principe klasične škole prava (srazmernost i zakonitost) teško može reći da postoje.

4.2. Telesne kazne

Zbog skromne primene novčanih kazni (usled opšteg siromaštva i nerazvijene privrede), nerazvijenog penitensijarnog sistema i rezervisanosti smrtne kazne samo za najteža krivična dela¹⁹, telesne kazne predstavljaju najčešće kazne ovog perioda (Jakšić & Davidović, 2013).

¹⁷ Osuđenik bi prolazio kroz tunel koji bi se sastojao od stotinu do čak šest stotina momaka koju su ga udarali štapovima dok je protrčavao. Ukoliko bi uspeo da ga prođe i da ostane na nogama, morao je to da ponavlja čak i do 12 puta. Ukoliko ne bi mogao da hoda vozili bi ga u kolicima dok bi ga ostali tukli. Iako formalno nije osuđen na smrt, ovakva kazna se nije mogla preživeti.

¹⁸ Tako su učinioci provalnih krađa, prema zakonu iz 1847. godine, kažnjavani smrću, bez obzira na to šta su ukrali, odnosno koliku su štetu pričinili, pa i da li ona uopšte i postoji.

¹⁹ Najteža krivična dela u ovom slučaju su dosta širok pojam koji je u stanjima kriza (kakvih je u Srbiji bilo mnogo) bio dodatno proširivan.

U pogledu telesne kazne postojalo je ograničenje u smislu lica na koja se mogla primeniti. Tako i sam Turski ustav, ali i Policijska uredba izuzimaju od telesnog kažnjavanja „činovnike, sveštenike, kmetove, učitelje i druge poštene ljude“.

Do 1860. godine u Srbiji su postojale tri vrste telesnih kazni: boj, kandžija i rogoza i šiba (Todorović, 2011).

Boj je najčešća telesna kazna. On je najčešće izvršavan na takozvanim mackama. Reč je o svojevrsnim klupicama ili postoljima na koje bi osuđena lica bila vezana. Ruke i noge bi im bile fiksirane, a često i glava, da bi se zatim nad njima izvršavala sama kazna (Jaković, 2014). Odrasli muškarci su dobijali udarce tvrdim štapom, dok su za žene i muškarce mlađe od 18 godina korišćeni tanji i manji prutovi. Broj udaraca je bio određen presudom i najčešće se kretao od pet do dvadeset pet, dok je maksimum bio sto udaraca²⁰ (Janković, 2014). Krivični zakonik iz 1860. kao minimum postavlja deset, a kao maksimum pedeset udaraca.

Nešto blaža je kazna kandžijom i rogozom (trskom), koja je primenjivana nad ženama, odnosno maloletnicima.

Daleko najteža telesna kazna je šiba. Ona se svodila na to da se u dve kolone poređa veliki broj (često i više stotina) lica koje policijske vlasti okupe, njima se daju štapovi ili prutovi, te onda osuđeno lice prolazi između te dve kolone dok ga okupljeni udaraju. U zavisnosti od toga koliko puta osuđeni treba da prođe kroz stroj razlikuju se obična, polumrtva i mrtva šiba (Todorović, 2011, 239). Posledice polumrtve šibe su često bile veoma teške. Ako nije došlo do smrti, dolazilo je do teškog narušavanja zdravlja, invaliditeta i trajne nesposobnosti za rad. Mrtva šiba je po svojoj suštini predstavljala smrtnu kaznu, kako je to već navedeno. Do ukidanja šibe dolazi neposredno pred usvajanje krivičnog zakonika.

Do određenog ublažavanja dolazi 1853. godine Zakonom o zameni telesnih kazni koji predviđa mogućnost zamene telesne kazne kaznom lišenja slobode u slučajevima da osuđeno lice telesnu kaznu ne bi moglo da izdrži.

Krivični zakonik 1860. godine telesnu kaznu svodi na boj. Ostalih telesnih kazni nema, s tim da se na boj može osuditi samo „skitnica, sluga, šegrt, nadničar, kradljivac, pustaja, bilo muško bilo žensko, a i

²⁰ Kazna nije mogla biti izvršena odjednom, nego je lice, po pravilu, držano u zatvoru, te je telesna kazna izvršavana u obrocima.

drugi kome bi familija nuždu trpila kada bi se osudio na zatvor...“ (Krkluš, 2003, 98). Na ovaj način se ograničava krug lica kojima se ona može izreći, što od nje, kao pravila, treba da napravi izuzetak. Ovakva odredba može delovati progresivno, ali treba imati u vidu da je telesna kazna u Evropi u ovom vremenu već skoro svuda ukinuta, do čega će u Srbiji doći tek 1873. godine (Todorović, 2011, 244). U kontekstu telesne kazne, valja pomenuti i da je tortura, kao sredstvo za pribavljanje priznanja okrivljenog u krivičnom postupku (pa čak i radi pridobijanja izjave svedoka), bila predviđena sve do 1858. godine (nasuprot stanju u većini evropskih zemalja).

Stanje sa telesnom kaznom je u određenoj meri povoljnije nego sa smrtnom kaznom. Od njenog nastanka postoji tendencija njenog ograničavanja kroz propisivanje postupka izvršenja kao i pravila za njeno izricanje. Takođe, primetno je i prilagođavanje same kazne svojstvima učinioca krivičnog dela. Međutim, reč je ipak o jednoj surovoj, a često i nesvrhsishodnoj sankciji koja je decenijama ranije u velikom broju evropskih zemalja otišla u istoriju.

4.3. Kazna zatvora

Do pojave prvih prototipova savremenih zatvora dolazi krajem 18. i početkom 19. veka. Do njihovog zaživljavanja u praksi dolazi tek sredinom veka, a u značajnom broju država čak i kasnije. Shodno navedenom, jasno je da u Srbiji ova kazna nije mogla značajnije da zaživi, bar ne u smislu savremene kazne lišenja slobode.

U ustaničkoj Srbiji suština kazne zatvora (haps) bila je da omogućiti izvršenje telesnih kazni i to zato što bi lice bilo osuđeno na veliki broj udaraca koji nisu mogli biti izvršeni odjednom (Mirković, 2013). Do značajnih promena ne dolazi sve do 1840. godine i do Uredbe o uređenju okružnih sudova koja predviđa različite modalitete izvršenja kazne lišenja slobode, s tim da je veći broj elemenata ostao nedorečen (nije bio određen minimum, maksimum, pa ni u čemu se ove vrste kazni lišenja slobode razlikuju) (Mirković, 2013, 159).

Do širenja primene kazni lišenja slobode dolazi i na osnovu Zakona o zameni telesnih kazni i Policijske uredbe, koji su omogućavali

zamenu telesnih, odnosno novčanih kazni kaznama lišenja slobode, kao i mogućnost sudova viših instanci da smrtne kazne preinačuju u zatvorske (do čega je često i dolazilo).

U Srbiji ovog vremena postojala su tri kaznena zavoda: beogradski (osnovan 1851. godine), požarevački (osnovan 1865. godine) i niški (osnovan 1878. godine) (Radoman, 2016, 196). Pre ovih zavoda, osuđenici su kazne izdržavali po tamnicama, kazamatima, policijskim stanicama i drugim prigodnim, ali za te slučajeve nenamenjenim prostorijama.

Kazna lišenja slobode je izvršavana zajednički, često uz prinudni rad u veoma nehumanim uslovima. Do određenih promena u shvatanju kazne lišenja slobode dolazi sredinom veka, kada se kao kazna određuje prinudno obrazovanje i popravljanje kroz rad, nasuprot prostom zastrašivanju (Mirković, 2013, 164).

Krivični zakonik ne odstupi mnogo od dotadašnjih rešenja i predviđa tri vrste lišenja slobode: *robiju* (2–20 godina), koju prate teški poslovi uz okove; *zatočenje* (2–20 godina), koje ne podrazumeva težak rad, već prosto „držanje u osobenoj kući“ i *zatvor* (30 dana do pet godina) uz koji je postojala mogućnost da osuđeno lice nastavi da obavlja poslove koje je prethodno radilo.

Kao i kod telesnih kazni, predviđeno je razlikovanje s obzirom na određena svojstva učinilaca krivičnog dela. Tako će činovnici, sveštenici a pod određenim uslovima i drugi poštteni građani umesto na robiju biti osuđeni na zatvor. Koliko kod telesne kazne ovakav princip ima opravdanja, budući da je vodio ograničenju telesne kazne, toliko u ovom slučaju predstavlja grubu diskriminaciju pred zakonom i povlašćeni položaj viših (uglednijih) slojeva.

Stanje u zatvorima u Srbiji svakako nije bilo valjano s obzirom na veoma loše higijenske i opšte uslove, nasilje koje su zatvorenici trpeli, kao i na nepostojanje adekvatne klasifikacije. Kada je ova kazna u pitanju, kažnjenje s usvajanjem novih tendencija u teoriji i praksi je najkraće (iako postoji), s obzirom na to da je opšte stanje u zatvorima i u bogatijim i naprednijim zemljama Evrope bilo izuzetno nepovoljno. Kazne lišenja slobode sastojale su se u pukom odvajanju osuđenika i eventualnom prinudnom radu (a u prvoj polovini veka i u njihovom batinanju, kao dopuni kazne). Nove penološke ideje klasifikacije, spre-

čavanja kriminalne infekcije, popravljanja, odnosno resocijalizacije, obrazovanja i humanijih uslova izvršenja kazne zatvora, a sve to radi ostvarivanja prevencije, nisu još uvek u značajnijoj meri našle plodno tlo u pozitivnopravnim rešenjima.

5. Zaključak

Krajem 18. i početkom 19. veka dolazi do velikih promena u viđenju i shvatanju društva i države. Pod uticajem Francuske buržoaske revolucije i prosvetitelja, formira se jedan novi pogled na svet koji će uticati na sve oblasti nauke i svakodnevnog života. Pod uticajem zahteva kako naučnika i filozofa, tako i običnih građana, ublažava se dotadašnje stanje arbitrarnosti i pravne nesigurnosti. U krivičnom pravu, klasična škola prava (s oslanjanjem na teorije konsekvencijalizma, a pre svega utilitarizma) postavlja zahteve jednakosti, srazmernosti i zakonitosti. Najprostije rečeno, zahteva se uspostavljanje pravne države nasuprot policijskoj, gde pojedinci neće biti podanici, već građani. Ti principi će biti postepeno usvajani u svim evropskim pravima tokom 19. veka. Izuzetak nije ni kneževina, a kasnije kraljevina Srbija. Međutim, zbog specifičnih uslova koji su pratili život srpske države, recepcija savremenih krivičnopravnih principa nije tekla bez poteškoća. Do značajnije reforme krivičnog prava (a samim tim i kazni i kažnjavanja) dolazi tek sredinom veka. Do kraja veka napredak je znatan i on se ogleda pre svega u postepenom ukidanju telesnih kazni i u efikasnijem (humanijem) izvršenju smrtne kazne. Kazna zatvora i njen nerazvijen karakter ne odudara preterano od evropskog proseka. Opšta tendencija krivičnog prava Srbije u 19. veku jeste kašnjenje u recepciji i implementaciji osnovnih principa klasične škole prava, pogotovo u prvoj polovini veka. Vrhunac verovanja u popravljajući uticaj kazne javlja se u drugoj polovini 20. veka u shvatanjima da glavni cilj kazni i kažnjavanja treba da bude resocijalizacija. Ovo pre svega važi za kaznu lišenja slobode. Smatralo se da ona mora biti tako organizovana da utiče na osuđeno lice (kroz rad, obrazovanje, različite vrste psihofizičkog i socijalnog tretmana itd.) tako da dođe do njegovog popravljanja, otklanjanja uzroka devijantnih pojava i generalno – do njegovog vraćanja u normalne društvene toko-

ve. Međutim, koliko je mnogo vere polagano u resocijalizirajuće efekte kazne, toliko je bilo veće razočaranje u veoma slabe efekte. Zbog navedenog, u kaznenoj politici velikog broja zemalja primetan je zaokret ka retributivizmu i smanjenju očekivanja od kazne (u skladu sa savremenim načelima srazmernosti i humanosti), dok popravljavanje u velikoj meri postaje zadatak nepenitensijarnih, socijalnih i drugih obrazovnih i vaspitnih ustanova, ustanova socijalne zaštite itd.

U tom smislu, može se posmatrati i reforma Krivičnog zakonika Republike Srbije iz 2019. godine koja, između ostalog (poput uvođenja kazne doživotnog zatvora), unosi još jedan element u svrhu kažnjavanja i to „ostvarivanje pravednosti i srazmernosti između učinjenog dela i težine krivične sankcije“²¹.

Literatura

Knjige

1. Boonin, David (2008). *The Problem of Punishment*, Cambridge: Cambridge University Press.
2. Bošković, Milo (2015). *Kriminološki leksikon*, Novi Sad: Matica Srpska.
3. Bošković, Milo (2016). *Socijalna patologija*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
4. Bošković, Milo (2016a). *Kriminologija*. Novi Sad: Fakultet za pravne i poslovne studije dr Lazar Vrkatić.
5. Bosworth, Mary (ed.) (2005). *Encyclopedia of prisons and correctional facilities*, USA, Sage Publications Inc.
6. Ćorović, Emir (2015). *Sistem krivičnih sankcija Republike Srbije*. Novi Pazar: Sven.
7. Fuko, Mišel (1997). *Nadzirati i kažnjavati – nastanak zatvora*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
8. Janković, Ivan (2012). *Na belom hlebu, smrtna kazna u Srbiji, 1804–*

²¹ Krivični zakonik, „Sl. glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019, čl. 42, st. 4.

2002. Beograd: Službeni glasnik i Klio.
9. Konstantinović-Vilić, Slobodanka & Nikolić-Ristanović, Vesna & Kostić Miomira (2010). *Kriminologija*. Beograd: Prometej.
 10. Krkljuš, Ljubomirka (2003). *Odabrani izvori iz pravne istorije srpskog naroda*. Pravni fakultet u Novom Sadu.
 11. Krkljuš, Ljubomirka (2008). *Istorija država i prava srpskog naroda*. Pravni fakultet u Novom Sadu.
 12. Mirković, S. Zoran (2013). *Smrtna kazna i kazna trčanja kroz šibe u Srbiji 1804–1860 – rituali pogubljenja i javnog mučenja*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
 13. Mišambled, Rober (2015). *Istorija nasilja – od kraja srednjeg veka do danas*. Novi Sad: Akademska knjiga.
 14. Mrđenović, Dušan (1988). *Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835–1941)*. Beograd: Iro nova knjiga.
 15. Nikolić, Dragan (1991). *Krivični zakonik Kneževine Srbije*. Niš: Gradina.
 16. Pradel, Žan (2008). *Istorijat krivičnih doktrina*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
 17. Radoman, Milenko (2016). *Penologija i kazneno izvršno pravo*. Beograd: Udruženje pravnika Srbije.
 18. Stojanović, Zoran (2019). *Krivično pravo – opšti deo*. Beograd: Pravna knjiga.
 19. Vasiljević, Tihomir (1987). *Đorđe D. Cenić, Razvoj krivičnopravne misli u Srbiji XIX veka*, Srpska akademija nauka i umetnosti.
 20. Živanović, Toma (1967). *Zakonski izvori krivičnog prava Srbije i istorijski razvoj njenog krivičnog pravosuđa od 1804. do 1865*. Beograd: Naučno delo.

Članci

1. Budić, Marina (2017). Kantov retributivizam i smrtna kazna. *Theoria*, vol. 60, br. 3, pp. 130–154.
2. Carlsmith, M. Kevin & Darley, M. John & Robinson, H. Paul (2002). Why Do We Punish? Deterrence and Just Deserts as Motives for Punishment, *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 83, No. 2, pp. 284–299.

3. Čopić, Sanja (2007). Pojam i osnovni principi restorativne pravde, *Temida*, br. 1, pp. 25–37.
4. Jakšić, Dušan & Davidović, Dragomir (2013). Razvoj kaznenog sistema u krivičnom pravu Srbije. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, vol. 12, br. 4, pp. 525–537.
5. Janković, Ivan (2014). Macke, *Pravni zapisi*, br. 2, pp. 573–585.
6. Milevski Voin (2013). Retributivne teorije kazne, *Theoria*, br. 56, pp. 37–59.
7. Mirković, Zoran (2013). Kazna lišenja slobode u Srbiji 1804–1860. godine. U: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu* br. 1 (pp. 155–170). Novi Sad: Pravni fakultet.
8. Todorović, Miljana (2011). Telesne kazne u Srbiji u XIX veku i njihovo ukidanje. U: *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu*, br. 58, (pp. 235–248). Niš: Pravni fakultet.
9. Vasiljević-Prodanović, Danica (2011). Teorije kažnjavanja i njihove penološke implikacije. U: *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, vol. 10, br. 3, (pp. 509–525).

Zakoni

1. Krivični zakonik, „Sl. glasnik RS“, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.